

“TUSHDA KECHGAN UMRLAR” ASARIDA “DAHSHAT”NING NAMOYON BO‘LISHI

Jalilova Munavvar

BuxDU, Adabiyotshunoslik yo‘nalishi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Tushda kechgan umrlar” asarida “dahshat”ning namoyon bo‘lishi, qahramonlar hayoti va ruhiyatidagi qo‘rquv haqida fikr yuritiladi. Asardagi dahshatli voqealar tahlil qilinadi, bosh qahramonlarning dunyosidagi dahshat nima ekanligi haqida mulohaza yuritiladi.

Kalit so‘zlar: “dahshat” atamasi, qo‘rquv, absurd, absurd voqelik, ekzisentializm, komissar, sarkazm, inson konsepsiyasi.

“Tushda kechgan umrlar” romanini tanqidchilar o‘zbek badiiy adabiyotdagi yangi xodisa o‘laroq baholaydilar. Xususan, ustoz Umarali Normatov bu asar haqida “...Tushda kechgan umrlar romani 90-yillar o‘zbek adabiyotidagi jiddiy voqea, muhim yangilikdir. Bir qarashda roman yangi o‘zbek adabiyotida muayyan an’anaga aylanib qolgan mavzu va muammolar – mustabid tuzum tanqidi, afg‘on urushi, “o‘zbeklar ishi” qurbonlari haqida bahs etadi. Biroq badiiy asarda, xususan, romanda yozuvchining yangi so‘zi u yaratgan jonli va ko‘lamli shaxslar timsoli orqali gavdalanadi.”Tushda kechgan umrlar” romanidagi talay personajlar, xususan, ikki yorqin qahramon – Rustam va Komissar obrazlarini yozuvchining bugungi adabiyotimizdagi yangi so‘zi, yangi kashfiyoti desa bo‘ladi”¹ deya fikr bildiradi. Asarning boshidan to oxirigacha mungli ohang hukmronligiga urg‘u berib “Kuz o‘lim tushagida yotgan bemorga o‘xshaydi” deb boshluvchi jumlada uning asosiy pafosi – hazinlik, qayg‘uligiga diqqat qaratdi.

O‘zbek tilining izohli lug‘atida dahshat so‘ziga quyidagicha izoh beriladi. 1. DAHSHAT – [a.-hayronlik, hayratda qolish] Nihoyat darajadagi qo‘rqinch, xavf, vahima... 2. Azob-iztirobga soluvchi mudhish ahvol... 3. Ortiq darajada qo‘rqan, vahimaga yoki azob-iztirobga tushgan kishining ko‘rinishi, ruhiy holati. Mazkur so‘zning uch xil ma‘nosi badiiy asarda ham turli variantlarda takrorlanib turadi. E’tabor berilsa dahshat kategoriyasining uch tipi : birinchisi nihoyat darajada qo‘rqinch vahimaning o‘zi – ushbu tip, asosan retsepiyent va ijodkor o‘qi bo‘ylab amalga oshadi, ya’ni asaryozish va o‘qish jarayonidan, uning kompozitsion qurilishidan, butun boshli konsepsiyadan yuzaga chiqadi. Xuddi shunday “Tushda kechgan umrlar” romanini

¹ D.Quronov Romanning yangi umri

yaxlit butunlik sifatida qaralsa, romanning boshidan to oxiriga qadar mung, qoʻrquv insonning yashagan umridagi dahshatlar mujassam. Ikkinchi tip – azob-uqubatga soluvchi mudhish ahvol – asosan, syujet liniyasidagi epizodlar bilan bogʻliq boʻlib asarda bunday epizodlar salmoqli qismni tashkil etadi. Afgʻonistondagi har bir jang tasvirida dahshatning ushbu tipi boʻy koʻrsatib turadi, bundan tashqari Komissarning begunih Fotimani zoʻrlashi, uning oʻz joniga qasd qilishi, Rustamning oʻlim tasviri, Husanxoʻjaning Komissar tomonidan otilishi barchasi ushbu tipga mansubdir.

Ortiq darajada qoʻrqan, vahimaga yoki azob-iztirobga tushgan kishining koʻrinishi, ruhiy holati personajlar holati, ular tushgan vaziyatning mohiyati bilan bogʻliq tarzda kechadi. Jumladan, Rustamning Afgʻon urushining butun dahshatini his qilgan nuqta – oʻlgan onasini emgan murgʻak bolaning mudhish ahvolidan. personaj dahshatga tushadi. Uning ruhiy qiynoqlari quyidagicha tasvirlangan:

“Avval ich-ichimdan titroq keldi. Keyin qoʻlimning barmoqlari muzlay boshladi. Undan keyin oyoqlarim qaltiray boshladi. Tankka qanday yetib bordim esimda yoʻq.

– Otaman! – dedim oʻkirib. Hammangni otaman! Oʻzimniyam otaman!”¹ Ishimizda faqatgina Izohli lugʻatda berilgan dahshat soʻzining lugʻaviy maʼnolari bilangina cheklanib qolmaymiz, zero dahshat mavzu sifatida ham, estetik kategoriya sifatida ham, yoki bir motiv sifatida ham badiiy asarning muhim unsuridir. Ushbu atamaning yana bir ikkinchi nomi sifatida absurdni keltirish mumkin, biz ikkala soʻzning bir-biriga ekvivalent degan fikrdan yiroqmiz, shunchaki ularning bir-biriga yaqin xususiyatlari mavjudligiga diqqatni qaratamiz xolos. Absurd dahshatdan koʻra kengroq tushuncha boʻlib oʻz ichida ham dahshatni, ham yorugʻlikka intilishni nazarda tutadi. Ammo absurdning bosh mazmuni insoniyatning butun umri davomidagi yoʻlsizlik va chorasizlik dahshatidir. D. Quronov “Tushda kechgan umrlar”ni ekzistensializm nuqtayi nazaridan tushunmoqchi boʻlinsa, Rustam obrazi talqinida oʻziga tamomila “begona dunyoda”(mohiyatan Afgʻonistonda ham, oʻzining tugʻilib oʻsgan yurtida ham), oʻziga “dushman dunyo”da yashagan shaxs fojeasini koʻrish mumkinligini taʼkidlaydi. Rustam oʻzi yashiyotgan dunyoda oʻzini mutlaq “begona”his qiladi, oʻz dunyosidan mantiq, hayotidan maʼni topolmaydi, ayni shu sharoitda uning qarshisida “hayot yashab oʻtishga arziydimi?”qabilidagi absurdga xos savol koʻndalang boʻlganligini ham aytib oʻtadi. Rustam atrofdagi chirkin muhitdan, oʻzining ichidagi dahshatdan qutilishning yagona chorasi sifatida oʻlimni idrok etadi. Ammo personajning oʻlimi ijodkorningda absurd kayfiyatidan qutilganidan, dahshatning tugashidan darak, yaʼni “Oʻtkir Hoshimov umidvorlik hissidan mosuvo emas, uning uchun “absurd voqelik” jamiyat taraqqiyotidagi bir bosqich, “absurd

¹ Tushda kechgan umrlar.62.. Bet.

tuyg‘usi” shu bosqichda yo‘lsizlikdan qiynalayotgan shaxs dunyoqarashi, kayfiyatidagi muvaqqat holat. Kamyu uchun esa, ma’lumki absurd – universal xodisa, u absurd tushunchasini insoniyatning tongidan shomiga qadar, azaldan abadga qadar tadbiiq etadi”¹

Tushda kechgan umrlar” qahramonlari Komissar va Rustam “dahshat” ichida yashaydi, o‘zlarining hayotidagi dahshatlarni ba’zan idrok etadi, ba’zan esa yo‘q. Komissar o‘zgalar qarshisida individual shaxs o‘laroq mavjud emas. Uning bor-u yo‘g‘i Komissarligida xolos. Uning Soat G‘aniyevich degan ismi sharifi bor bo‘lsa-da, ismi-sharifidan ko‘ra Komissar degan laqabi unga ko‘proq munosib. Ijodkor uning shaxs emas, kasb, mansab-martaba, mafkura odamiligini; bu odam butun umri davomida mustabid tuzum, totalitar rejim mafkurasi, siyosati qalqoni va qilichi sifatida ish ko‘rganligini, necha minglab odamlarning hayotini, dilini jarohatlab, yostig‘ini quritganligini urg‘ulaydi. Personaj nutqidagi “...o‘rtoq tergovchi men “grajdanin G‘aniyev emas, iste’fodagi polkovnik, o‘rtoq G‘aniyevman! Marhamat qilib, o‘rtoq polkovnik, deb murojaat qilishingizni so‘rayman. O‘rtoq kamissar desangiz ham roziman. Meni taniganlar o‘rtoq komissar deyishadi”.² Personaj uchun Soat G‘aniyev bo‘lishdan ko‘ra polkovnik yoki komissar bo‘lish afzal, o‘zgalarga o‘zini Komissar sifatida ko‘rsatib, atrofdagilarga nomi bilan ham qo‘rquv, dahshat solishga o‘rganib qolgan. Uning hayotining mazmuni ham shu – hammaning qalbida o‘ziga nisbatan qo‘rquv, dahshat bo‘lishini istaydi. Adabiyotshunoslik lug‘atida sarkazmning badiiy moduslardan biri sifatida baholangan. Lug‘atda “Sarkazm badiiylik modusi sifatida yumor bilan birga bir guruhni tashkil qiladi. Agar yumorda niqob ostida individuallik bo‘lsa, sarkazm niqob ostida individuallikning yo‘qligi bilan xarakterlanadi. Sarkazm badiiylik modusi qahramoni uchun niqob olamda mavjudlikning yagona shakli uning bori yo‘g‘i niqob, shuning uchun undan ayrilib qolmaslikka harakat qiladi”.³ Ayni shunday Komissar ham o‘zini o‘zga nomda o‘zga shaxs sifatida idrok eta olmaydi, “komissar” sifatida qolish uning hayotda yashash shakli. Komissarning tergovchi bilan suhbatda o‘zini xuddiki tergovchidek, qarshisidagi shaxsni esa tergov ishlarida uquvi yo‘q merov sifatida ko‘radi. Komissar yoshligidan o‘zgalarning qalbiga vahima, qo‘rquv va dahshat solishga harakat qilib kelgan, uning uchun bu hayotda qolish, o‘zgalardan ustunlik hissini tuyish uchun zaruratga aylangan. ”...U tengqur bolalarning munosabati o‘zgarib qolganini avval payqamadi. Bora-bora tushundiki, o‘rtoqlari undan qo‘rqar ekan! To‘rttasi gaplashib turgan bo‘lsa, Soat yaqin borishi bilan kelishib olgandek jimib qoladi. Yo‘q, gaplashishadi u bilan. Gaplashadi-yu,

¹ D.Quronov. Davra suhbat. Romanning yangi umri.

² Yuqoridagi manba.12. Bet.

³ D.Quronov va b. Adabiyotshunoslik lug‘ati. 272. Bet.

begonaligi sezilib turadi. G'alati holat. Soat ham g'ururlanadi, ham ko'ngli o'ksiydi".¹ Otasining o'ldirishi va qishloq aholisidan 20 nafarining qamalishi atrofdagilarni Soatdan ajratib, ularning ko'ngliga vahima soladi. Qahramonning yoshlik holati tasvirlanganda Soat ismining berilishi bejiz emas, zero u hali mustabid tuzumning bir vintchasi bo'lmagan. Ayni shuning uchun atrofdagilar undan qo'rqqani uchun g'ururlansa ham, ko'ngli o'ksiydi. Hamma qatori bola bo'la olmayotganidan eziladi. Barcha bolalar qilishi mumkin bo'lgan sho'xlik, ahamiyatsiz ish qorbo'ron o'yinida qilingan kichik xato o'zgalar nazdida katta fojea sifatida baholanadi. Bu esa Soatning ruhiyatiga jiddiy zarar beradi. U atrofdagilarning nazdida Soat sifatida yuqorilay olmasligiga amin bo'lgani sari atrofdagilarni qo'rquvga solish bilan o'zini yuqorida his qila olishini anglaydi. Ijodkor personajning Soatdan Komissarga evrilishini quyidagicha tasvirlaydi."Soat! – dedi sohilda o'rik shoxining bir uchidan tutib turgan To'lagan. Ushla cho'kib ketasan jinni!

Soat holdan toyganqo'llarini ojiz tipirlatarkan , qirg'oq tomonga nafrat bilan qaradi.

–Yo'qol dedi! – nafasi qaytib. – Menga sening yordaming kerak emas.

–Burilib, narigi sohil tomon suzdi...Nihoyat, Na'matak shoxiga chang soldi. Kaftiga tikan kirganini ham, og'riqni ham sezmedi. Entikib-entikib nafas rosladi.Na'mataklar changalzori oralab tik sohilga chiqquncha tikanlar a'zoyi badanini qonatib tashladi. Qarasa bolalar narigi sohilda qatorlashib turishibdi.

–Eshitib qo'ylaring ! – alam aralash g'azab bilan. Men Komissar bo'laman! Albatta bo'laman! Hammangni otaman! Bitta bittadan otaman.²

Soat o'z tengqurlari bilan jamiyat hayotida tenglikni saqlash uchun chora topa olmadi. Natijada o'zini yovuz sifatida namoyon etish uni nisbatan baxtiyor qilishi mimkinligiga o'zini ishontiradi. Uning Husanxo'jaga majburan o'rik oldirishi personajning zug'umkor sifatidagi ilk ko'rinishi, ayni shu nuqtada u o'zini o'zgalardan yuqori his qiladi, xuddi hukmdordek Husanxo'jaga ish buyuradi. Ojiz insonni egib unga aytganini qildirayotgan zulumkor atrofdagilarning g'azabiga uchrab suvga tashlanadi.

Xulosa qilinsa "Tushda kechgan umrlar" romani o'zbek adabiyotida yangi burulish yasagan romanlardan biri bo'ldi. An'anaviy qishloq-shahar zidligi, yoki xubin shaxslarning kirdikori emas, balki butun jamiyat, insonlarning hayotidagi azob-uqubatlar, hayot mazmuni dahshat mavzu sifatida yoritildi.

¹ Tushda kechgan umrlar. 17. Bet.

² Tushda kechgan umrlar. 19. Bet.

Romanda yaratilgan personajlaridan Rustam va Komissar obrazlari o'zbek adabiyotidagi yangicha inson konsepsiyasi "mavjudlik" va "yashash" shaklini alohida tushunishda muhim ro'l o'ynadi.

"Tushda kechgan umrlar" romani realistik proza namunasi bo'lib, unda afg'on urushining butun dahshati bo'y ko'rsatadi. Ijodkor syujet liniyasini hozir va o'tmish qolipida tuzadi, ya'ni Rustamning o'limi va u bilan bog'liq voqealar asosiy xronotop bo'lsa-da, ijodkor har bir persojaning o'tmishdagi hayotiga erkin ko'chaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. –T.: Navoiy universiteti, 2018.
2. Қўчқорова М. Бадиий сўз ва руҳият манзаралари. – Т.: Мухаррир, 2011.
3. Умуров Х. Бадиий психологизм ва ҳозирги ўзбек романчилиги. – Т.: Фан, 1983.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2008. 5-жилдлик. 5-жилд.
5. Қуронон Д., Мамажанов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Академнашр, 2013.– 406 б.
6. О'tkir Hoshimov "Tushda kechgan umrlar" asari.